भारतातील दारिद्रय व दारिद्रय निर्मुलनाचे कार्यक्रम

सचिन श्रीरंग चव्हाण, संशोधक विद्यार्थी,राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

....

प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणात भारतातील दारिद्रयाची ऐतिहासिक कारणमिमांसा करुन दारिद्रयाची सैध्दांतिक मांडणीमध्ये दारिद्रयाच्या व्याख्या, वैशिष्टये, प्रकार, कारणे, दारिद्रय निर्मुलन योजना, दारिद्रयाचे स्वरुप, भारतातील, महाराष्ट्रातील दारिद्रयाचे प्रमाण याचे विवेचन केले आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा हया मानवाच्या मुलभूत गरजा आहेत. तर उत्पन्न, शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि आवास हे जीवनमानाचा दर्जा ठरविणारे घटक आहेत. ज्या अवस्थेत समाजातील काही गटांना किमान गरजा भागवणे देखिल अशक्य असते अशी स्थिती म्हणजे दारिद्रय होय. भारतातील दारिद्रय व दारिद्रयनिर्मुलनाच्या विविध कार्यक्रमाची मांडणी या प्रकरणातंर्गत केलेली आहे.

भारतातील दारिद्रयाची संकल्पना

मानवी जीवनातील संक्रमण विकासाबरोबर उद्‌भवलेली दारिद्रय ही एक आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे. जे लोक आपल्या दैनंदिन जिवनात जीवनमानाची किमान पातळी गाठू शकत नाहीत. त्यांना 'दरिद्री' किंवा 'गरीब' असे संबोधले जाते. दारिद्रय ही समस्या भारतापुरती मर्यादित नसून ती जागतिक स्वरुपाची आहे. विकसित देशांपेक्षा विकसनशील आणि अविकसित देशांत दारिद्रयाची समस्या भीषण आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या, बेकारी, उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता, निरक्षरता, शेतीची अल्प उत्पादकता इत्यादी कारणामूळे भारतासारख्या विकसनशील देशात दारिद्रयाचे प्रमाण जास्त आहे.

'च्वअमतजल ंदक न्दइतपजपेी त्नसम पद प्दकपं' ;१८७६द्ध या ग्रंथात दादाभाई नौरोजी यांनी ब्रिटिश सत्तेच्या अंमलाखाली असलेल्या तत्कालीन भारतातील दारिद्रयासंदर्भात विवेचन केले आहे. ब्रिटिश कालखंडात तर संपत्ती संचय उच्चवर्गीयांकडे झाला. जमीनदार व संरजामदार यांच्याकडून होणाऱ्या आर्थिक शोषणामुळे बहूसंख्य शेतकरी वर्ग अधिक गरीब झाला. आणि आर्थिक विषमता वाढून दारिद्रयात अधिक भर पडली. जातीव्यवस्था, उत्पादन साधनांच्या मालकीची विषमता, निराशामय वातावरण, भांडवलदारांकडून आर्थिक शोषणाची परंपरा, व लोकांची मोठी अपेक्षा न ठेवता दारिद्रयाशी जुळवून घेण्याची मनोवृत्ती यामुळे दारिद्रय टिकून असलेले दिसून येते.[१]

देशाचा आर्थिक विकास म्हणजे सतत दरडोई उत्पन्न वाढत असताना वास्तविक आर्थिक विषमता कमी करणाऱ्या दिर्घकालीन प्रक्रियेस आर्थिक विकास म्हटले जाते. याचाच अर्थ असा की, आर्थिक विकास होत असताना लोकांचे दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली पाहिजे आणि वास्तविक आर्थिक विषमता कमी झाली पाहिजे. म्हणजेच सर्व लोकांच्या उपभोगात समता निर्माण झाली पाहिजे. अशा प्रकारची प्रक्रिया दिर्घकाल चालू असली पाहिजे तरच देशाचा आर्थिक विकास झाला असे म्हणता येईल.

'दारिद्रय व दुष्काळ' (च्वअमतजल ंदक थ्ंउपदम) हा अमर्त्य सेन यांचा वैशिष्टयपुर्ण ग्रंथ असून या ग्रंथाचा केंद्रबिंदू मनुष्य आहे. गरीब लोक बाजारात विनिमय करतात तेव्हा त्याचा मोबदला अत्यल्प असतो. श्रमसेवेची विक्री असो किंवा जीवनावश्यक वस्तूंची खरेदी असो. विनिमय व्यवहारात गरीबांना क्वचितच न्याय मिळतो. त्यांची नेहमी निरपेक्ष हानी होत असते. त्यामुळे व्यक्तीच्या दारिद्रयात भर पडते. सेन यांच्या मते, जमीनीची कर्जबाजारीपणामुळे विक्री, आजारपणामुळे श्रमशक्तीचा नाश, रोजगार उपलब्ध न होणे, मजुरी दरात घट, अन्नधान्याच्या किमतीत वाढ आणि विनिमयाच्या अटीमध्ये प्रतिकुल बदल या कारणांमुळे दारिद्रयात भर पडते.

भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण

भारतात दारिद्रयाची समस्या दिर्घकाळापासून अस्तित्वात आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारने राबविलेल्या दारिद्रय निर्मुलन योजनाचा परिणाम म्हणून दारिद्रयाचे प्रमाण कमी होत असले तरी दारिद्रयाच्या समस्येची तीव्रता कायम आहे. भारत सरकारच्या नियोजन आयोगाने प्रसिध्द केलेल्या अहवालांमध्ये भारतातील एकुण दारिद्रयाचे प्रमाण तसेच ग्रामीण व शहरी दारिद्रयाचे प्रमाण दिलेले आहे. पुढील तक्त्यावरुन त्याचा आढावा घेता येईल.

तक्ता क्र.१

भारतातील शहरी व ग्रामीण दारिद्रयाचे प्रमाण

अक्र.	वर्ष	ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषा दरडोई दरमहा (रुपये)	ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषे खालील लोकांचे प्रमाण (टक्के)	शहरी भागातील दारिद्रय रेषा दरडोई दरमहा (रुपये)	शहरी भागातील दारिद्रय रेषे खालील लोकसंख्या प्रमाण	एकंदर भारतातील दारिद्रय रेषे खालील प्रमाण (टक्के)
१	१९७३	४६.६३	५६.४०	५६.७६	४९.००	५४.९०
२	१९७७	५६.८४	५३.१०	७०.३३	४५.२०	५१.३०
३	१९८३	८९.५०	४७.७०	११५.६५	४०.८०	४४.५०
४	१९८७	११५.२०	३९.१०	१६२.१६	३८.२०	३८.९०
५	१९९३	२०५.८४	३७.३०	२८१.३५	३२.३०	३६.००
६	२०००	३२७.५६	२७.१०	४५४.११	२३.६०	२६.१०
७	२००४	३५६.३०	२८.३०	५३८.६०	२५.७०	२७.५०

(स्त्रोत: उगले सुनिल, योजना, ऑगस्ट २०१२)

ग्रामीण शहरी व एकुण दारिद्रयरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविते आहे. १९७३—७४ मध्ये भारतात एकुण दारिद्रयाचे प्रमाण ५४.९० टक्के होते. ग्रामीण दारिद्रयाचे प्रमाण ५६.४० टक्के तर शहरी दारिद्रयाचे प्रमाण ४९ टक्के होते. तेच २००९—१० मध्ये ग्रामीण दारिद्रयाचे प्रमाण ३३.८० टक्के, शहरी दारिद्रयाचे प्रमाण २०.९० टक्के तर एकुण दारिद्रयाचे प्रमाण २९.८० टक्के इतके कमी झाल्याचे दिसते. २००४—०५ ते २००९—१० या काळात भारतातील ग्रामीण दारिद्रयाचे प्रमाण २८.३० टक्के वरुन ३३.८० टक्क्यापर्यंत वाढले याच काळात शहरी दारिद्रयाचे प्रमाण २५.७० टक्क्यावरुन २०.९० टक्क्यापर्यंत कमी झाले आहे. तर एकुण दारिद्रयाचे प्रमाण २७.५० टक्क्यावरुन २९.८० टक्क्यापर्यंत वाढले आहे. १९९३—९४ नंतर भारतातील शहरी दारिद्रयात सतत घट झाली असल्याचे दिसून येते. कारण १९९१ नंतर जागतिकीकरणामुळे विदेशी गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढले. त्यापाठोपाठ परकीय कंपन्या वाढल्या. देशातील उद्योगाला पोषक वातावरण तयार झाले. त्यामुळे शहरी भागात रोजगाराच्या जास्त संधी निर्माण झाल्या. परिणामी शहरी दारिद्रय कमी होण्यास मदत झाली. याच काळात ग्रामीण दारिद्रयाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी सरकारने विविध रोजगार योजना, आवास योजना, अंत्योदय योजना यांची अंमलबजावणी केली. परंतू या योजना ग्रामीण दारिद्रय कमी करण्यात प्रभावी ठरल्या नाहीत असे दिसते.

तक्ता क्र.२

भारतातील राज्यनिहाय दारिद्रय रेषेखालील लोकांचा मागील दरडोई उपभोग खर्च

अ.क्र.	राज्य	ग्रामीण	नागरी	शिरगणती गुणोत्तर
१	आंध्रप्रदेश	८६०	१,००९	०२
२	बिहार	७७८	९२३	३३.७
३	गुजरात	९३२	१,१५२	१६.६
४	कर्नाटक	९०२	१,०८९	२०.९

५	केरळ	१,०१८	.९८७	७.१
६	मध्यप्रदेश	७७१	८९७	३१.७
७	महाराष्ट्र	९६७	१,१२६	१७.४
८	पंजाब	१,०५४	१,१५५	८.३
९	राजस्थान	९०५	१,००२	१४.७
१०	तामीळनाडू	८८०	९३७	११.३
११	उत्तर प्रदेश	७६८	९४१	२९.४
१२	पश्चिम बंगाल	७८३	९८१	२०.०
१३	अखिल—भारत	८१६	१,०००	२१.९

(स्त्रोत महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७—१८ पृ. क्र. २१५)

वरील तक्त्यावरुन असे म्हणता येते की, भारतामध्ये सन २०११—१२ मध्ये ग्रामीण भागात ८१६ रुपये तर शहरी भागात १००० रुपये मासिक खर्च आपल्या किमान गरजा भागविण्यासाठी व्यक्तीला लागत होता. या उत्पन्नपातळीच्या खालची सर्व जनता दारिद्रियरेषेखाली होती. भारतातील प्रत्येक राज्याचा विचार केला तर आंध्र प्रदेशात ग्रामीण भागात ८६० रुपये तर शहरी भागासाठी १००९ रुपये उपभोग खर्च दिसून येतो. महाराष्ट्रामध्ये ग्रामीण भागात ९६७ रुपये तर शहरी भागासाठी ११२६ रुपये यापेक्षा कमी उत्पन्न असणारे सर्व दारिद्रियरेषेखाली होते. म्हणजेच आंध्रप्रदेशात ९.२ टक्के महाराष्ट्रात १७.४ टक्के तर भारतात २१.९ टक्के लोकसंख्या दारिद्रियरेषेखाली असल्याचे दिसून येते.

भारतातील दारिद्रयाची कारणे

१. **अतिरिक्त लोकसंख्या** : भारतातील लोकसंख्या उपलब्ध साधनसामग्रीच्या तुलनेत खुपच अधिक आहे. लोकसंख्यावाढीमुळे एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीपेक्षा दरडोई उत्पन्नातील वाढ खूपच कमी राहते. पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा शिक्षण सुविधा, अन्न व राहण्यासाठी घरे यांची दिवसेंदिवस तीव्र टंचाई निर्माण होऊन दारिद्रयातील लोकांची संख्या वाढते. त्यामुळे लोकसंख्येमुळे दारिद्रय वाढते आणि दारिद्रयामुळे लोकसंख्येत वाढ होते असा अनुभव येतो.

२. **बेकारी** : भारतात ग्रामीण भागात अर्ध बेरोजगारी आणि छुपी बेरोजगारी मोठया प्रमाणावर आढळून येते. तर शहरी भागात सुशिक्षितांची बेरोजगारी प्रामुख्याने अस्तित्वात आहे. बेरोजगारीमुळे उत्पन्नात घट होऊन दारिद्रयातील लोकांची संख्या वाढते. तसेच उत्पादकता कमी होऊन वेतनादर कमी राहतात. बेरोजगारी वाढत असेल तर उत्पन्नासाठीची मागणी कमी होऊन आर्थिक मंदी निर्माण होते. आणि विकासाचा वेग कमी होतो.

३. **उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता** : विषमतेमुळे समाजात श्रीमंत अणि गरीब असे दोन वर्ग निर्माण होतात. श्रीमंताकडून गरीबांचे शोषण होत असल्याने गरीबांच्या गरीबीत दिवसेंदिवस आणखी वाढ होते.

४. **निरक्षरता** : भारतात आज २५ टक्के पुरुष आणि ४६ टक्के स्त्रीया निरक्षर आहेत. दारिद्रयात जीवन जगणाऱ्या लोकांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. निरक्षर लोकांची कार्यक्षमता साक्षर लोकांपेक्षा कमी असते.

ग्रामीण दारिद्रयाची कारणे : भारतात ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा दारिद्रयाची तीव्रता जास्त आहे. त्यामागची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. **निकृष्ट प्रतिचे राहणीमान** : निकृष्ट प्रतीच्या राहणीमानाची पिढयानपिढया जडलेली सवय ही लोकांतील प्रगतीची प्रेरणा नाहीशी करते. अशा लोकांत भूमीहीन शेतमजूर, वेठबिगार यांचा समावेश होतो. वर्षाचे सर्व दिवस या लोकांना काम उपलब्ध होत नाही. किमान वेतनविषयक कायदाचे पालन होत नाही. मिळेल त्या रोजंदारीवर उपजिविका करावी लागते.

२. शिक्षण सुविधांचा अभाव : शिक्षणविषयक सोय या भागातून फारशा उपलब्ध असत नाहीत. शाळा दूर अंतरावर असतात. त्यामुळे निरक्षर लोकांमध्ये एकुण शिक्षणाविषयीच उदासिनता दिसते. शिक्षणाची गरज महत्व अद्यापही पटलेले नाही. निरक्षरतेमुळे आर्थिक व्यवहार व इतर व्यवहारातील फसवणूक कळत नाही.

३. सावकार व जमीनदारांचे वर्चस्व : ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेवर अदयापही सावकार, मोठे जमीनदार यांचे वर्चस्व आहे. अशा व्यक्ती सुधारित शेतीचे लाभ अल्पभूधारकांपर्यंत पोहचू देत नाहीत. तसेच गरीब लोक निरक्षर असल्याने जमिनविषयक कायदातील तरतूदींचे अर्थ त्यांना समजत नाही. सावकार त्यांच्याकडे गहाण ठेवलेल्या जमीनी काही वर्षांनी जप्त करतात किंवा अल्प किंमतीत खरेदी करतात. त्यामुळे गरीब शेतकरी आर्थिक अडचणीत आयुष्य कंठत असतात.

४. वाढता कर्जबाजारीपणा : ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये संस्कार, रुढी व अंधश्रध्दा अधिक प्रमाणात आहेत. अनुत्पादक स्वरुपाची कर्जे ग्रामीण जनतेकडून काढली जातात. निरक्षरतेमुळे त्यांना कर्जाच्या व्याजाचे हिशेब समजत नाहीत. वाढता कर्जबाजारीपणा हे ग्रामीण भागातील दारिद्रयाचे महत्त्वाचे कारण आहे.

५. कमी उत्पन्न पातळी : ग्रामीण भागातील लोकांकडे पुरेशी उत्पन्नाची साधने उपलब्ध नसल्याने त्यांचे उत्पन्न कमी असते. हे तुटपुंजे उत्पन्न कुटूंबाच्या मुलभूत गरजांबरोबर इतर गोष्टींची पुर्तता करण्यासाठी कमी पडते. परिणामी दारिद्रयाची तीव्रता वाढतच जाते.

६. अल्प वेतन : ग्रामीण भागात वेतन पध्दती अजूनही पारंपारीक स्वरुपांची आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात अल्प वेतनात कामे करावी लागतात. अल्प वेतनाचा परिणाम त्यांच्या राहणीमानावर होतो. ते गरीबीत जीवन जगतात.

भारतातील दारिद्रय निर्मुलनाचे कार्यक्रम

भारतातील दारिद्रयाचा प्रश्न हा अक्राळविक्राळ, भेसूर स्वरुपाचा, बहुरंगी असा आहे. भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी राज्य व केंद्र शासनाने विविध प्रकारच्या योजना सुरु केलेल्या आहेत. दारिद्रय निवारण करण्यासंबंधीच्या योजना चांगल्या असल्या तरी दारिद्रयाचे प्रमाण कमी झालेले नाही. कारण या योजना ज्यांच्याकरिता आहेत त्यांच्यापर्यंत पोहचत नाहीत. त्यांना व्यवस्थीत समजावून सांगितल्या जात नाही. अर्थात या योजनांची अंमलबजावणी सुव्यवस्थीत पध्दतीने होत नाही. भारत सरकारने विविध पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून दारिद्रय निर्मुलनाकरिता विविध कार्यक्रम सुरु केले आहेत. अनेक बंद पडलेल्या खाणी, प्रवासी मोटार वाहतूक यासारखे उद्योग आर्थिक नुकसान सहन करुन शासनामार्फत लोकांच्या रोजगाराची व्यवस्था होण्यासाठी चालविले जात आहेत. वीस कलमी कार्यक्रमांच्या माध्यमातून अनेक कार्यक्रम चालविण्यात येत आहेत. आय. आर. डी. पी. ;प्दजमहतंजमक त्नतंस क्मअमसवचउमदज च्तवहतंउउमद्ध च्या माध्यमातून ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता विविध योजना आखल्या जात आहेत. आणि राबविल्या जात आहेत. यातील काही प्रमुख कार्यक्रम व योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

१. इंदिरा आवास योजना
२. राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता योजना
३. महिला समृध्दी योजना
४. प्रधानमंत्री रोजगार योजना
५. अधिक उत्पन्न देणाऱ्या वाणांचा कार्यक्रम
६. वरिष्ठ नागरिक बचत योजना (२००४)
७. राष्ट्रीय जननी सुरक्षा योजना (२००३)
८. स्व—जलधारा योजना (२००२)
९. जयप्रकाश नारायण अन्न गॅरंटी योजना(२००२)
१०. कामाच्या बदल्यात अन्नधान्य कार्यक्रम (२००१)
११. कृषी श्रमिक सामाजिक सुरक्षा योजना (२००१)
१२. प्रधानमंत्री ग्रामोद्योग योजना (२००१)
१३. प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना
१४. स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

१५. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (२००१)
१६. अंत्योदय अन्न योजना(२००१)
१७. अन्नपूर्णा योजना (२००१)
१८. स्वर्णजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजना
१९. प्रधानमंत्री समन्वीत शहरी गरिबी निर्मुलन योजना
२०. जवाहर समृध्दी योजना
२१. गंगा कल्याण योजना
२२. जनश्री विमा योजना
२३. रमाई आवास योजना
२४. राजीव गांधी आवास योजना
२५. कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड भुमिहीन सबलीकरण योजना
२६. राष्ट्रीय अपंगत्व कोष योजना
२७. वरिष्ठ नागरिक बचत योजना

या आणि यासारख्या अनेक योजना राज्य व केंद्र सरकारने सुरु करुन ग्रामीण व शहरी भागातील लोकांचे, अनुसुचित जाती/ जमातीच्या लोकांचे, अपंगाचे, वृध्दांचे महिलांचे, बालकांचे,अन्य मागासवर्गीयांचे अल्पसंख्यांकाचे जीवनमान उंचावून दारिद्रय निर्मुलनाचा प्रयत्न चालविलेला आहे.

भारतातील प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत 'दारिद्रय निर्मुलन' हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आलेले आहे. या सर्व योजनांचा मुख्य उद्‌देश दारिद्रयरेषेखाली जीवन व्यतीत करणाऱ्या लोकांना मुलभूत सुविधा देऊन दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करणे हाच आहे. याचा परिणाम म्हणून भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होत आहे. दारिद्रय निर्मुलनासाठी शासकीय पातळीवर ज्या विविध योजना राबविण्यात आल्या आणि सध्या राबविण्यात येत आहेत. या योजनापैकी काही महत्त्वाच्या योजनांचा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष संबंध ग्रामीण दारिद्रय निर्मुलन व इंदिरा आवास योजनेशी येतो. त्यातील प्रमुख योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **स्वर्णजंयती ग्राम —स्वरोजगार योजना :** गरीब ग्रामीण स्त्रीया दलित, आदिवासी यांचा विकास करुन त्यांना दारिद्रयरेषेच्यावर आणणे हे या योजनेचे मुळ उद्दिष्ट आहे. या योजनेच्या लाभधारकास 'स्वरोजगारी' असे म्हटले जाते.ग्रामीण गरीब लोकांची कौशल्ये व क्षमता विचारात घेऊन त्यांचे कडून छोटे छोटे व्यवसाय सुरु केले जातात.स्वरोजगारी हे वैयक्तीक किंवा स्वसहायता गटाच्या स्वरुपात असतील मात्र समुहावर अधिक भर दिला जातो. या योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी केंद्र शासनाकडून एकूण तरतुदीच्या ७५ टक्के व राज्य शासनाकडून २५ टक्के निधी उपलब्ध करुन दिला जातो.

स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजनेचा मुख्य उद्‌देश ग्रामीण गरीबांना आर्थिक व सामाजिकदृष्टया योग्य बनवून त्यांना ग्रामीण भागात छोटया छोटया उद्योगाची स्थापना करुन देणे आहे. ग्रामीण गरीब जनतेत क्षमता आणि योग्यता असते. त्यांना योग्य मदत व मार्गदर्शन केल्यास ते अनेक व्यवसाय करु शकतात हे गृहित धरले जाते. ही वस्तूस्थिती लक्षात घेऊन या योजनेअंतर्गत स्वंयरोजगारांना विविध प्रकारचे लाभ व्हावेत अशी व्यवस्था करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत दोन प्रकारच्या आर्थिक मदतीची व्यवस्था करण्यात आली आहे. त्यांना व्यवसायासाठी अतिशय सोप्या अटीवर आवश्यक कर्ज दिले जाते. तसेच त्यांना आर्थिक अनुदानही दिले जाते.

स्वंयरोजगारांनी तयार केलेल्या उत्पादीत वस्तूची विक्री करुन त्यांना योग्य लाभ देण्यासाठी त्याची विक्री, परामर्श, बाजार सर्वेक्षण प्रचार, प्रसार, विपणन कौशल्य एजन्सीमार्फत सर्व बाबींची व्यवस्था सरकारद्वारा केली गेली. त्यामुळे स्वंयरोजगारांचे दलालांमार्फत शोषण होणार नाही याचीही काळजी घेतली गेली.

२. **संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना :** केंद्र शासनाने २००१ पासून संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना सुरु केली. त्यामागे देशातील दारिद्रयाचे निर्मुलन व बेकारी दूर करणे हा मुख्य हेतू होता. ग्रामीण भागात रोजगारांची संधी उपलब्ध करुन देणे व ग्रामीण भागात स्थायी स्वरुपाचा भत्ता निर्माण करुन

देणे हा या योजनेचा मुख्य उदेदश आहे. या योजनेचा निधी केंद्र सरकारकडून ७५ टक्के व राज्य सरकारकडून २५ टक्के उपलब्ध केला जातो.

३. **इंदिरा आवास योजना** : अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या तीन मुलभूत गरजा आहेत. त्यातही निवारा ही बाब माणसाच्या अस्तित्वासाठी व स्थीर होण्यासाठी आवश्यक आहे. सामान्स नागरीकांसाठी घर किंवा निवारा असणे ही बाब आर्थिक व सामाजिक दृष्टीने प्रतिष्ठेची मानली जाते, परंतू स्वातंत्र्याच्या ६० वर्षानंतरसुध्दा दुदैवाने निवारा किंवा घरे नसलेली अनेक कुटूंबे आहेत. १९५७ साली ग्रामीण भागाच्या पूनर्वसनासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रमांतर्गत घरबांधणीच्या कार्याला प्राधान्य देण्यात आले. त्यासाठी ५००० रुपयांच्या कर्जाची तरतूदही करण्यात आली होती. १९८० पर्यंत या योजनेअंतर्गत जवळजवळ ६७००० घरे बांधून देण्यात आली. १९७२—७३ मध्ये लोकसभेच्या अनुमान समितीने आपल्या अहवालात एकंदरीत लोकसंख्येपैकी ८३ टक्के लोक खेडयात राहतात. त्यातील ७२ टक्के लोकांना असमाधानकारक अशा कच्चे बांधकाम केलेल्या घरात रहावे लागते व या तीव्र समस्येकडे सरकारने अजून पुरेसे लक्ष दिलेले नाही. असे मत व्यक्त केले होते. समितीच्या या मतामुळे केंद्र सरकारने चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत घरबांधणी, कार्यक्रमाची तरतूद केली १०व्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस २००७ पर्यंत 'सर्वासाठी निवास' उपलब्ध करुन देण्याचे निश्चित करण्यात आले. याशिवाय स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागातील लोकांना घरे बांधून देण्यासाठी ग्रामीण निर्माण केंद्र योजना (१९९५), प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना (१९९६), ग्रामीण आवास हेतू कर्ज व सबसीडी योजना (१९९९), 'समग्र आवास योजना' (१९९९), व शेवटी 'इंदिरा आवास योजना' राबविण्यात आल्या. या सर्व योजनेत इंदिरा आवास योजनाही अतिशय महत्वाची योजना मानली जाते. उद्दिष्टे ग्रामीण भागातील बेघर, भूमिहीन, दारिद्रियरेषेखालील अनुसुचित जाती/जमाती, तसेच अन्य वर्गातील कुटुंबाना मोफत घरे (घरकुल) बांधून देणे हा आहे. या योजनेखाली खर्चाचा ७५ टक्के वाटा केंद्र सरकार व २५ टक्के वाटा राज्य सरकार देते. तसेच जवाहर रोजगार योजनेसाठी जो निधी दिला जातो. असे त्यातील १० टक्के निधी इंदिरा आवास योजनेसाठी राखीव ठेवला जातो. इंदिरा आवास योजना ही घरबांधणीची योजना असली तरीही प्रामुख्याने ग्रामीण भागात रोजगार निर्मीती करण्यासाठीच या योजनेची अमंलबजावणी केली जाते.

४. **पंतप्रधान ग्रामोदय योजना** : ही योजना २०००—२००१ मध्ये भारतातील सर्व राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशासाठी सुरु करण्यात आली. ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासासाठी ग्रामीण भागात टिकून राहणाऱ्या मानवी विकासासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेत सुरवातीला ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य, प्राथमिक शिक्षण, ग्रामीण निवारा, पिण्याचे पाणी व ग्रामीण पोषण आहार या पाच गोष्टींवर भर देण्यात आला. पण सन २००१—२००२ पासून ग्रामीण विद्युतीकरणाचा समावेश देखील यात करण्यात आला.

५. **प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना** : ही योजना डिसेंबर २००० मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजनेप्रमाणे ५०० किंवा त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या तसेच डोंगराळ, वाळवंटात व आदिवासी भागातील २५० लोकसंख्या असलेल्या १.६ लक्ष गावात रस्तेच नाहीत. ही गाव रस्त्याने जोडून ग्रामीण भागात रस्त्याचे जाळे पसरविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेतून अनेकांना रोजगार मिळेल. आणि ग्रामीण विकासासह दारिद्रिय निर्मूलनास हातभार लागेल.

६. **अंत्योदय अन्न योजना** : ही योजना डिसेंबर २००० मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजनेनुसार भारतातील दारिद्रेषेखालील जेवढे लोक आहेत. त्यातील १ कोटी अत्यंत गरीब कुटुंबांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत अत्यंत स्वस्तात गहू व तांदूळ पुरविण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या योजनेमुळे गरीबांना आवश्यक असणारा उष्मांक मिळविण्यात ते समर्थ होतात.

७. **स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना** : भारतात शहरी बेकारी कमी करण्यासाठी ज्या योजना आहेत त्या सर्व योजनांचे विलीनीकरण या योजनेत करण्यात आले आहे. ही योजना १९९७ पासून केंद्र सरकारने सुरु केली असून या योजनेचा ७५ टक्के खर्च केंद्र सरकार व २५ टक्के खर्च राज्य सरकार करते. या योजनेतून शहरी भागातील बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

८. **वाल्मीकी आंबेडकर आवास योजना** : ही योजना शहरी भागासाठी डिसेंबर २००१ मध्ये सुरु करण्यात आली आहे.भारतात शहरी भागात दारिद्र्यरेषेखालील जे लोक बकालवस्त्या व झोपडपट्ट्यात पुरेशा निवाऱ्याच्या सोईविना राहतात त्यांच्यासाठी नविन घरे बांधणे व ज्यांच्या घराची दुरुस्ती करणे शक्य आहे. त्यांच्या घराची दुरुस्ती करणे हा या योजनेचा उद्‌देश आहे. यातून गरीबांना निवारा योग्य घरे दिली जातात. जुनी घरे दुरुस्त केली जातात व अनेकांना रोजगार मिळतो.

९. **अवर्षणप्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (डी. पी. ए. पी.)** : हा कार्यक्रम प्रामुख्याने अवर्षणप्रवण क्षेत्रासाठी राबवला जातो. यात ग्रामस्थ स्वंयसेवी संस्था शासकीय यंत्रणा, निमशासकीय संस्थांचे सहकार्य घेतले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत विविध स्वरुपाची पाणलोट क्षेत्र विकासाची कामे घेऊन निवडलेल्या प्रकल्प क्षेत्रात जमीनीची धुप थांबवून पिण्याच्या पाण्याच्या सोईसाठी भिजवण करणाऱ्या विहिरीच्या पाण्याच्या उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे हा उद्‌देश आहे. या कार्यक्रमासाठी केंद्र सरकारचे ७५ टक्के व राज्य सरकारचे २५ टक्के अशी निधीची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टये पिण्याच्या पाण्याची तीव्रता कमी करणे, सिंचनाच्या उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे, स्थानिक स्तरावर रोजगारांची निर्मिती करणे, ग्रामीण जनतेचे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, जीवनमान उंचावणे, उपेक्षीत घटकांत विविध समाजसुधारणा करणे ही आहेत.

सारांश

भारतातील दारिद्र्याला ऐतिहासिक परंपरा आहे. प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील भारतावरील परकीय आक्रमणे त्यानंतर अर्वाचिन भारताची ब्रिटिशांनी केलेली आर्थिक लुट आणि स्वातंत्र्यानंतर टिकून असेलेली सामाजिक आर्थिक विषमता यामुळे भारतात अजूनही दारिद्र्य टिकून आहे.जागतिक स्तरावर दारिद्र्याच्या प्रमाणाचा विचार करता दक्षिण आशियायी व सब सहारा आफ्रिकन देशांत दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. भारतातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाचा विचार करता बिहार, झारखंड, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, ओरिसा, आसाम या राज्यामध्ये इतर राज्यांच्या तुलनेत दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.

नियोजन काळात शासनाने राबविलेल्या दारिद्र्य निर्मुलन योजनांचा परिणाम म्हणून भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होत आहे. परंतु उत्पादन साधनांच्या मालकीची विषमता, हस्तउदयोग व ग्रामउदयोगाचा ऱ्हास, लोकसंख्या वाढ, रुढी, परंपरा, सामाजिक व आर्थिक विषमता क्रयशक्तीची कमतरता, भाववाढ, दारिद्र्य निर्मुलनाच्या योजनांचा गैरवापर, दरडोई उत्पन्न वाढीचा मंद वेग, अपुरी आणि अनियमित रोजगारी, मानवी मुल्यांची घसरण इत्यादीमुळे भारतातील दारिद्र्य निर्मुलनाचा वेग अत्यंत कमी असल्याचे आढळते.

संदर्भ सुची

१. खरे सी. पी., (१९९७), 'दारिद्र्याचा अर्थ', दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी. पुणे. पृ. ८४,८६,१०४.

२. मायी सुनिल, (२००९), 'महाराष्ट्रातील गरीबी', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे. पृ. २

३- World Human Development Report – Nov. 2010.

४- Dandekar V.M. and Rath Naikanth, (2008),'Poverty in India', Indian School of Political Economy, Pune, Reprint. pp. 789.

५. इंगळे जयवंत, (जाने–मार्च २००९), 'ठाणे जिल्हयातील मोरवाडा तालूक्यातील आदिवासींच्या दारिद्र्याची समस्या, 'अर्थसंवाद', खंड – ३२, अंक ४ पृष्ठ क्र. ३१७.

६. नलावडे पंडित, (नोव्हेंबर २००७), 'महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे प्रमाण – एक अभ्यास', योजना, पृ. २९.

७. भारत शासन, आर्थिक सर्वेक्षण –२००९ पृ. २७२

८. उगले सुनिल, (ऑगस्ट २०१२), 'भारतीय दारिद्र्याची साठ वर्षे – बदलत गेलेले निकष व प्रमाण योजना', पृ. १८,१९,२०.

९. भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण,२००९, पृ. २७२, २०१० पृ. १७७

१०. भारत सरकार नियोजन आयोग, दहावी पंचवार्षिक योजना, पृ. ६२५.

११. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७–१८ पृ. २१५